

ग्रामीण भागातील विद्यार्थी विकासाच्या दृष्टीने आश्रमशाळेत दर्जेदार प्राथमिक शिक्षणासाठी राबविलेल्यायशस्वी उपक्रमांचे योगदान

(विशेष संदर्भ : सर्व शिक्षा मोहिम तळोदा प्रकल्प)

डॉ. व्ही. आर. गुंजाळ

संशोधन मार्गदर्शक

निलेशकुमार बी. साळुंखे

संशोधक विद्यार्थी, क.ब.चौ.उ.म.वि., जळगाव

प्रस्तावना :

नंदुरबार जिल्हा तळोदा प्रकल्पांतर्गत आश्रमशाळेत दर्जेदार प्राथमिक शिक्षणासाठी राबविलेले विविध उपक्रम :

प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी पटनोंदणी, उपस्थिती व दर्जेदार शिक्षण ही उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत. गुणवत्तापूर्ण दर्जेदार शिक्षणाच्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी अभ्यासविषयक आणि सहशालेय उपक्रम यांचे कौशल्यपूर्ण नियोजन शाळापातळीवर होत.

वर्गातील प्रत्यक्ष अध्ययन-अध्यापनात अपेक्षित क्षमता सर्व विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित करण्यासाठी वर्गपातळीवर भाषिक खेळ, गणिती खेळ, कथाकथन, पाढे पाठांतर, कविता इत्यादी अभ्यासविषयक उपक्रमांचे आयोजन करतात. तसेच शाळापातळीवर निबंध स्पर्धा, विविध विषयांवरील व्याख्यान, प्रश्नमंजूषा, हस्तलिखित, विविध गुणदर्शन इत्यादी उपक्रम आवश्यक आहे. शाळेच्या परिसरातील विविध स्थळांना भेटी, वनस्पतींचे निरीक्षण, शेतकरी व कामगार यांच्या मुलाखती, वस्तुसंग्रह, पशुपक्षी निरीक्षण उपक्रमांचे वर्षभराचे कौशल्यपूर्ण नियोजन उपयुक्त ठरते.

आपल्या वर्गातील विद्यार्थ्यांच्या अंगी असणाऱ्या सुप्त कलागुणांना संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी सहशालेय उपक्रमांचे आयोजन करताना त्यात रांगोळी स्पर्धा, चित्रकला स्पर्धा, सजावट, वाढदिवस, बालसभा, क्रीडास्पर्धा, वैयक्तिक स्वच्छता वस्तुसंग्रह, समूहगीत, स्फूर्तीगीत स्पर्धा यांचा समावेश वर्गपातळीवर होतो. शालेय वातावरण निर्मितीसाठी सर्व विद्यार्थ्यांचा प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष सहभाग असलेले मूल्यशिक्षणावर आधारित परिपाठ, राष्ट्रीय सण / उत्सव, संस्कार शिबीरे, क्रीडास्पर्धा, शालेय सांस्कृतिक कार्यक्रम, स्नेहसंमेलन इत्यादी उपक्रमांचे पूर्वनियोजन उपयुक्त ठरते. शाळेच्या परिसरात सहली, वनभोजन, वृक्षारोपण तसेच सार्वजनिक ठिकाणे, ऐतिहासिक भौगोलिक ठिकाणे, बाजार, जत्रा इत्यादी ठिकाणांना भेटी देऊन सहशालेय उपक्रमांतून विद्यार्थ्यांच्याकृतिशीलतेला वाव मिळतो. विद्यार्थ्यांना शिकण्याची गोडी लागते. उपक्रमांच्या आयोजनामुळे

शाळेत आनंददायी वातावरण निर्माण होते. त्यामुळे उपस्थिती वाढण्यास मदत होते. गळती रोखण्यास मदत होते.

विद्यार्थ्यांच्या सहभागाला वाव देणारे उपक्रम निवडून त्याचे वार्षिक नियोजन तयार करावे. उपक्रमांतून कोणती उद्दिष्टे साध्य करता येतील हे निश्चित करावे. उपक्रमांचे नियोजन व कार्यवाही करताना लोकशाही पद्धतीचा अवलंब करावा त्यात विद्यार्थी, पालक, शिक्षक, मुख्याध्यापक, ग्रामशिक्षण समिती, केंद्रप्रमुख, लोकप्रतिनिधी या सर्वांचे आवश्यक त्या त्या ठिकाणी सहकार्य, सहभाग व मार्गदर्शन घ्यावे. उपक्रमांचे नियोजन करताना पुढील बाबींचा विचार करणे अत्यावश्यक आहे.

१. शैक्षणिक वर्ष सुरु होण्यापूर्वी अभ्यासविषयक व सहशालेय उपक्रमांबद्दल वार्षिक नियोजन करावे. या नियोजनात शिक्षक, पालक, ग्रामशिक्षण समिती / शाळा व्यवस्थापन समिती सदस्य, लोकप्रतिनिधी यांच्या प्रत्यक्ष उपस्थितीतून दिलेल्या सूचनांचा योग्य ठिकाणी समावेश केला आहे.
२. उपक्रमांच्या यशस्वीतेसाठी स्थानिक पातळीवरील ग्रामस्थ, प्रतिनिधी, पालक यांना उपक्रमांच्या सादरीकरणाच्या वेळी निमंत्रण द्यावे. उदा. रांगोळी स्पर्धा, चित्रकला स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, वार्षिक स्नेहसंमेलन, विविध गुणदर्शन कार्यक्रम, राष्ट्रीय सण / उत्सव इत्यादी कार्यक्रमांत सन्मानाचे स्थान देऊन सहभागी होतात.
३. उपक्रमासाठी आर्थिक मदत जागा, ठिकाण इत्यादी बाबी समाज संपर्कातून व्यक्तिशः भेट देवून शिक्षकांचा सक्रिय सहभाग वाढला आहे. तसेच समाजाचाही आणि उद्योग संस्थांचाही समावेश वाढला आहे.
४. उपक्रमाच्या मूल्यमापनाच्या वेळोवेळी ठेवलेल्या नोंदी ग्रामशिक्षण समिती सदस्य, लोकप्रतिनिधी यांना बैठकीच्या वेळी निदर्शनास आणून देतात.
५. शैक्षणिक वर्ष अखेरीस वर्षभरातील उपक्रमांच्या बाबतचा आढावा घेण्यास ग्रामशिक्षण समिती सदस्य पालक, लोकप्रतिनिधी यांना आमंत्रित करून वर्षभरातील कार्यक्रमांत ज्यांनी सहकार्य दिले त्या सर्वांचा ऋणनिर्देश करून अभिनंदन करतात. जेणेकरून पुढील वर्षीच्या उपक्रमांत अधिकाधिक पालक, लोकप्रतिनिधी यांचा सहभाग, मार्गदर्शन व सहकार्य मिळण्यास निश्चित मदत मिळवता येते.
६. स्थानिक पातळीवर उपलब्ध असलेल्या पंचायत समिती सदस्य, सभापती, उपसभापती, जिल्हा परिषद सदस्य इत्यादी लोकप्रतिनिधींना शक्य असेल त्या दिवशी या उपक्रमांसाठी आमंत्रित करावे त्यांचा सहभाग, सहकार्य व मार्गदर्शनाचा उपयोग करून घेता येतो.
७. दरवर्षी घेतल्या जाणाऱ्या वार्षिक पारीक्षेत वा अन्य परीक्षेत उत्कृष्ट यश मिळविणाऱ्या विद्यार्थ्यांना स्थानिक पातळीवर प्रोत्साहन देण्यासाठी पारितोषिक देण्याची तरतूद करण्यासाठी चर्चा करून याबद्दलची कायम स्वरूपी योजना तयार करावी. त्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या निधीची उभारणी करून बँकेत कायम स्वरूपी ठेव ठेवतात. त्यातून मिळणाऱ्या व्याजातून अशी पारितोषिक योजना राबवतात.

८. शिक्षक दिनाच्या निमित्ताने ग्रामशिक्षण समिती व स्थानिक लोकप्रतिनिधी यांनी आपल्या गावातील शाळेमधून उत्कृष्ट कार्य करणाऱ्या गुणी शिक्षकांची निवड करून त्यांचा यथोचित सत्कार स्थानिक पातळीवर कार्यक्रमाचे नियोजन होते.
९. आपल्या शाळेतील प्रत्येक वर्गातील संपादनूक पातळीवर अप्रगत विद्यार्थ्यांसाठी नियोजनपूर्वक जादा वेळ देऊन तयारी कशी करता येईल याबद्दल चर्चा करून ठोस निर्णय घेवून अंमलबजावणी केली जाते.

प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी प्रत्येक पातळीवर विविध उपक्रम राबविले जातात. प्रत्येक ठिकाणची स्थानिक परिस्थिती वेगवेगळी असते. हे लक्षात घेऊनच त्या त्या पातळीवर उपक्रमांची यशस्वीता वाढविण्यासाठी त्यात आवश्यक तो बदल करावा लागतो. नव्या स्वरूपात तो तो उपक्रम राबविताना येणार्या प्रत्येक टप्प्यावरील समस्यांच्या बाबतीत वेगळा विचार करणे गरजेचे असते.

ग्रामशिक्षण समितीच्या दरमहाच्या बैठकीत या उपक्रमांबद्दलची माहितीसवांना समजेल अशा सोप्या भाषेत दिली पाहिजे. त्यातील सर्व बारीकसारीक तपशीलाबद्दल सखोल चर्चा करावी. आपल्या शाळेतील मुलांच्या पटनोंदणी, उपस्थिती, दर्जेदार शिक्षण याबाबत ते उपक्रम कशा पद्धतीने राबविता येतील याबद्दल सर्वांच्या सहभागाने अंमलबजावणीसाठी स्थानिक पातळीवरील एकयंत्रणा तयार करावी. त्यातील प्रत्येक सभासदाचा दृष्टिकोन सामाजिक बांधिलकीचा असावा. अशीयंत्रणा तयार करताना सर्व स्तरांवरील एक एक प्रतिनिधी उदा. अधिकारी, शिक्षक, पालक, महिला प्रतिनिधी, लोकप्रतिनिधी, मागासवर्गीय प्रतिनिधी यांचा समावेश त्यात आवर्जून केला आहे.

उद्देश :

- १) तळोदा प्रकल्पांतर्गत आश्रमशाळेत प्राथमिक शिक्षणासाठी राबविले जाणारे उपक्रमांची माहिती घेणे.
- २) सहशालेय उपक्रमांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांची कृतिशिलता तपासणे.

गृहितक :

- १) विद्यार्थ्यांच्या कृतिशीलतेला वाव मिळतो.
- २) तळोदा प्रकल्पांतर्गत आश्रमशाळेत प्राथमिक शिक्षणासाठी विविध दर्जेदार उपक्रम राबविले जातात.

निर्देशांक व चल :

आश्रमशाळेतील प्राथमिक शिक्षणहे मुख्य चल असून सहशालेय उपक्रम आणि विद्यार्थ्यांची कृतिशिलता हे उपचल आहेत.

नमुना निवड :

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक तथ्यांमधील मुलाखत अनुसूची, निरीक्षण व दुय्यम तथ्यांचा आधार घेण्यात आला आहे. सदर संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम तथ्यांचा आधार घेउन तथ्य संकलनाच्या सोयीस्कर नमुना

निवडीद्वारे नंदुरबार जिल्ह्यातील तळोदा प्रकल्पातील अक्कलकुवा, धडगाव, तळोदा यातील प्रत्येकी ३५ शिक्षक व ३५ विद्यार्थी असे १०५ शिक्षक व १०५ विद्यार्थी म्हणजेच एकूण २२० निवेदकांकडून प्रश्नावलीच्या आधारे तथ्य संकलित करण्यात आले.

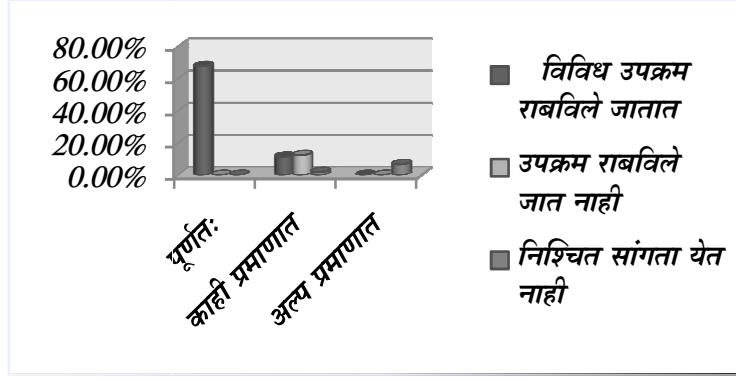
संशोधन पध्दती व तंत्रे :

सदर संशोधनासाठी संशोधकाने प्राथमिक स्त्रोतामधील मुलाखत अनुसूचीचा तसेच दुय्यम स्त्रोतामधील सरकारी दस्तऐवज व प्रकाशित सामुग्री तसेच इंटरनेटवरील विविध संकेतस्थळांचा उपयोग केला.

तथ्य निर्वचन :

प्राथमिक शिक्षणासाठी आश्रमशाळेत राबविलेले उपक्रमआणि सहशालेय उपक्रमांतून विद्यार्थ्यांच्या कृतिशीलतेला मिळालेला वाव दर्शवणारी सारणी

आश्रमशाळेत राबविलेले उपक्रम		विद्यार्थ्यांच्या कृतिशीलतेला मिळालेला वाव			एकूण
		पूर्णतः	काही प्रमाणात	अल्प प्रमाणात	
विविध उपक्रम राबविले जातात	Count	71	12	0	83
	Exp. count	56.1	21.3	5.5	83.0
	% of total	67.6%	11.4%	.0%	79.0%
उपक्रम राबविले जात नाही	Count	0	13	0	13
	Exp. count	8.8	3.3	.9	13.0
	% of total	.0%	12.4%	.0%	12.4%
निश्चित सांगता येत नाही	Count	0	2	7	9
	Exp. count	6.1	2.3	.6	9.0
	% of total	.0%	1.9%	6.7%	8.6%
एकूण	Count	71	27	7	105
	Exp. count	71.0	27.0	7.0	105.0
	% of total	67.6%	25.7%	6.7%	100.0%

उपर निर्दिष्ट सारणीत स्वतंत्र चलामध्ये आश्रमशाळेत राबविलेले उपक्रम दर्शविले असून त्यामध्ये विविध उपक्रम राबविले जातात, उपक्रम राबविले जात नाहीत, निश्चित सांगता येत नाही असे तीन पर्याय दिलेले आहेत तर अवलंबित चला मध्ये विद्यार्थ्यांच्या कृतिशीलतेला पूर्णतः वाव मिळाला, विद्यार्थ्यांच्या कृतिशीलतेला काही प्रमाणात वाव मिळाला, विद्यार्थ्यांच्या क्रियाशीलतेला अल्पप्रमाणात वाव मिळाला असे तीन पर्याय दिले आहेत.

आश्रमशाळेत विविध उपक्रम राबविले जातात असे मत नोंदविणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण 79.0 प्रतिशत आहे. आश्रमशाळेत राबविलेल्या विविध उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांच्या कृतिशीलतेला पूर्णतः वाव मिळाला असे मत नोंदविणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण 67.6 प्रतिशत आहे. आश्रमशाळेत राबविलेल्या विविध उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांच्या कृतिशीलतेला काही प्रमाणात वाव मिळाला असे मत नोंदविणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण 11.4 प्रतिशत आहे. आश्रमशाळेत राबविलेल्या विविध उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांच्या कृतिशीलतेला अल्प प्रमाणात वाव मिळाला असे मत नोंदविणारा एकही शिक्षक नाही.

आश्रमशाळेत काहीप्रमाणात उपक्रम राबविले जातात असे मत नोंदविणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण प्रतिशत आहे. आश्रमशाळेत राबविलेल्या विविध उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांच्या कृतिशीलतेला काही प्रमाणात वाव मिळाला असे मत नोंदविणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण 12.4 प्रतिशत आहे. आश्रमशाळेत राबविलेल्या विविध उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांच्या कृतिशीलतेला पूर्णतः वाव मिळाला असे मत नोंदविणारा एकही शिक्षक नाही. आश्रमशाळेत राबविलेल्या विविध उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांच्या कृतिशीलतेला अल्प प्रमाणात वाव मिळाला असे मत नोंदविणारा एकही शिक्षक नाही.

आश्रमशाळेत विविध उपक्रम राबविले जातात हे निश्चित सांगता येत नाही असे मत नोंदविणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण 8.6 प्रतिशत आहे. आश्रमशाळेत राबविलेल्या विविध उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांच्या कृतिशीलतेला अल्प प्रमाणात वाव मिळाला असे मत नोंदविणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण 6.7 प्रतिशत आहे. आश्रमशाळेत राबविलेल्या विविध उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांच्या कृतिशीलतेला काही प्रमाणात वाव मिळाला असे

मत नोंदविणाऱ्या शिक्षकांचे प्रमाण 1.9 प्रतिशत आहे. आश्रमशाळेत राबविलेल्या विविध उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांच्या कृतिशीलतेला पूर्णतः वाव मिळाला असे मत नोंदविणारा एकही शिक्षक नाही.

यावरून असे निर्देशनास येते की, आश्रमशाळेत विविध उपक्रम राबविले जातात अशा विद्यार्थ्यांचे प्रमाण सर्वात अधिक (79.0 प्रतिशत) असून त्यामुळे बहुतांशी विद्यार्थ्यांच्या कृतिशीलतेला पूर्णतः वाव मिळाला असे शिक्षकांनी नोंदविले आहे. म्हणजेच ज्या प्रमाणात आश्रमशाळेंमध्ये विविध उपक्रम राबविले जातात त्याचा सकारात्मक परिणाम विद्यार्थ्यांच्या कृतिशीलतेवर होतो. आश्रमशाळेंमधील विविध उपक्रम आणि विद्यार्थ्यांची कृतिशीलता या दोहोंचा सहसंबंध धन स्वरूपाचा आहे.

सूचना :

- 1) शालेय वातावरण निर्मितीसाठी सर्व विद्यार्थ्यांचा प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष सहभाग असलेले मूल्यशिक्षणावर आधारित परिपाठ, राष्ट्रीय सण / उत्सव, संस्कार शिबीरे, क्रीडास्पर्धा, शालेय सांस्कृतिक कार्यक्रम, इत्यादी उपक्रमांचे नियोजन विभागस्तरावर करणे आवश्यक आहे.
- 2) शालेय उपक्रमांमध्ये अधिकाधिक पालक, शिक्षक व लोकप्रतिनिधी यांचा सक्रिय सहभाग वाढावा यासाठी प्रयत्न करावे.

संदर्भ :

प्राथमिक शाळा मुख्याध्यापकांचे प्रशिक्षण, (2007), मुख्याध्यापक मार्गदर्शिका, (SCERT)

सर्व शिक्षण मोहीम (2006), हस्तपुस्तिका, प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाचा कार्यक्रम, (SCERT), पुणे - 30 .

शिंदे, विष्णू (2005) ‘ सार्वत्रिक शिक्षण मोहिमेतील फलश्रुती ’.

www.jceps.com

www.teachermagazine.org

www.educationtoday.com

www.mhrd.gov.in

www.google.com